

ŞEYTAN'IN SAPTIRMASINA İLİŞKİN KUR'AN İFADELERİNİN İRRADE HÜRRİYETİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Mehmet Emin GÜNEL

Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi, Konya
Assistant Professor, Necmettin Erbakan University Ahmet Keleşoğlu Faculty of Theology, Konya

gun_eli@hotmail.com

[orcid.org/ 0000-0002-5662-8492](https://orcid.org/0000-0002-5662-8492)

Öz

Kur'an-ı Kerim'de şeytanın insan iradesi üzerinde etkili olduğuna ilişkin ifadeler bulunmaktadır. Birçok ayette şeytan ve taraftarlarının, insanoğlunun en büyük düşmanı olduğu hatırlatılmakta ve onların insanları saptırmak için kurduğu tuzaklardan söz edilmektedir. İnsanlardan ve cinlerden olan bu şeytanlara nispet edilen ifadeler, onların tuzaklarına karşı insanın çaresiz bir durumda olduğunu düşündürdüğü gibi insanın eylemlerinde tam bir hürriyete sahip olup olmadığı hususunda da bazı soru işaretlerine neden olmaktadır. Nitekim bu ayetlere ilişkin tefsir kaynaklarında, irade hürriyetine muhalif bazı yorumlara rastlanabilmektedir. Kur'an'daki bazı pasajlarda ise şeytanın kurduğu tuzakların zayıf ve aşılması mümkün bir yapıda olduğu vurgulanmaktadır. Bu durum, konunun kelâmî açıdan değerlendirilmesini zaruri hale getirmektedir. Nitekim şeytanların, insan hürriyetini kısıtlamaya yönelik saptırma girişimleri, kelâm kaynaklarında "insanın özgürlüğü ve fiillerindeki sorumluluğu" konularıyla birlikte ele alınmış; insan fiilleri, iradenin fiillerdeki rolü ve irade hürriyeti bağlamında tartışılmıştır. Bu çalışmada şeytan ve taraftarlarına nispet edilen saptırma eylemlerinin, insan iradesini ne ölçüde etkilediği ve bu etkilenmenin özgür iradeye bir sınırlama getirip getirmediği hususları, ilgili kelâmî tartışmalarla birlikte ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Şeytan, İrade, Saptırma, Kur'an.

THE EVALUATION OF QURANIC STATEMENTS RELATED TO SATAN DISCORTION IN TERMS OF FREEDOM OF WILL

Abstract

There are statements in the Qur'an that Satan has an influence on human will. In many verses, it is recalled that the devil and his followers are the greatest enemy of mankind, and they set up traps to mislead humans. The expressions that are related to these satans from humans and demons make people think that they are desperate against their traps and cause some questions about whether human beings have full freedom in their actions. As a matter of fact, there are some interpretations in opposition to the freedom of will in the commentary sources regarding these verses. In some passages in the Qur'an it is emphasized that the traps set up by the devil are weak and can be overcome. This situation makes it necessary to evaluate the issue in terms of theology. As a matter of fact, the attempts of the devils to divert human freedom were handled along with the subjects of human freedom and responsibility in their actions in Kalam sources; and discussed in the light of human actions, the role of will in actions and freedom of will. In this study, how misguided actions of the devil and his followers affect the human will and whether this influence brings a limitation to the free will; will be discussed together with the relevant theological discussions.

Keywords: Kalam, Satan, Volition, Misleading, the Holy Qur'an.

Atıf / Cite as: Günel, Mehmet Emin. "Şeytan'ın Saptırmasına İlişkin Kur'an İfadelerinin İrade Hürriyeti Açısından Değerlendirilmesi". *Kader* 17/1 (Haziran 2019): 185-206.

Summary

The issue of free will, as it has been considered the most important reason for attributing an action to its actor, is one of the main problems of both philosophy and theology. The most important probable factor for the rise of *Kalām*, i.e. Islamic dialectical theology, is the question of divine justice and human responsibility for his own acts. Therefore, many of such classical theological questions as divine justice (*'ādīl*), obligation (*taklīf*), predestination (*qaḍā*) and fate (*qadar*) are directly related to the question of free will. Having an important influence on the rise and shaping of all Islamic creedal schools, the question of free will is the *raison d'être* of that different organism which is called human being and is different from those creatures created before him. The free will holds an important position in charging man with the duty of vicegerency (*khālifāh*), being the main reason for man's eligibility for divine reward and punishment. Once this free will, which is given to him as a characteristic feature, is gone, man's actions will also lose their free nature.

According to the Qur'anic reports, Satan and his proponents as the enemies of man seek to render him the lowest creature, trying to dominate his free will, i.e. his mechanism of action. Those misleading agents from the human being and the jinn are most of the time referred to as *Satan* by the Qur'an. This is a generic term referring to all the misleading or deceptive (leading astray) agents in the Qur'an. Those Qur'anic verses which point to the existence of these beings and their influence on human actions have been examined from the viewpoint of "human free will and responsibility" by Islamic disciplines. Satan and other deceptive factors have been discussed by the Islamic theological literature, when it addresses man's actions and his role in them, in the context of free will.

The fact that the Qur'an reminds us that Satan and his proponents are the biggest enemy of man may suggest that man is in a desperate position vis-à-vis Satan's traps. While it lays a great emphasis on this point, the Qur'an informs that the Satanic traps are weak and possible to overcome. This Qur'anic information is an answer to those who have difficulty viewing man's exposure to the traps of Satan in harmony with the justice of God. In fact, the sins that are embodied in the person of Satan signify man's inborn weaknesses. It, therefore, will be in favor of man individually and collectively to know himself from this perspective and act prudently.

If one considers the relevant scripture as a whole and in line with the basic principles of the Qur'an, one would see that man, who is created well-equipped to act as His vicegerent on Earth, is not subjected to too difficult conditions to overcome, and that many of the spiritual and physical problems facing him result from his deliberate and conscious choices. Therefore, one should understand the Qur'anic verses and folktales about the jinn and the Satan with the principle that man shall never be wholly deprived of his free will, his most essential value and character.

Giriş

İnsanlığın ilâhî hitaba muhatap olması, Kur'an'ın en önemli kıssalarından olan "yaratılış kıssasının"¹ içeriğinden öğrendiğimiz kadarıyla, Hz. Âdem'in yaratılış serüveniyle başlamaktadır. Halifelik vazifesiyle yaratılan Hz. Âdem'in ilk tecrübelerinden biri ise, onun yaratılışından rahatsız olan ve ona verilen konumu, yaratılış ham maddesinin farklılığı gerekçesiyle reddeden İblis isimli varlığın isyanına şahitlik etmesidir.² İnsanları, yaratılış amaçları olan yüce ahlakın temsili görevinden alıkoymaya çalışmayı kendine görev addeden İblis ve ona yardım edecek diğer varlıklar, Kur'an tarafından, şeytan olarak isimlendirilmektedir (el-En'âm 6/112). Başka bir deyişle şeytan ismi, tüm saptırıcı unsurları barındıran genel bir anlam içermektedir.³ Şeytan ve onun insanı yanlışla sürüklemeye çabasının Kur'an'da sıklıkla zikredilmesi son derece dikkat çekicidir. Sözgelimi insanın yaratılmasının ve kendisine zorlu bir görev olan halifeliğin verilmesinin anlatıldığı bölümlerin⁴ hemen arkasından, şeytanın insanın ilk atasını tuzağa düşürme kıssası anlatılır. Kur'an'ın diğer kıssaları gibi bu kıssanın da sadece başından olayın geçtiği şahıslar sebebiyle gündeme alınmadığı görülmektedir. Konunun detaylı bir şekilde anlatıldığı A'raf suresinde geçen "Ey Âdemoğulları! Avret yerlerini kendilerine açmak için, elbiselerini soyarak ana babanızı cennetten çıkardığı gibi, şeytan sizi de saptırmazın. Çünkü o ve kabilesi, onları göremeyeceğiniz yerden sizi görürler. Şüphesiz biz şeytanları, iman etmeyenlerin dostları kılmışızdır" (el-A'raf, 7/27) âyeti de, Hz. Âdem ve Hz. Havva özelinde anlatılan bu olayın ve bu olaydan çıkartılması gereken bütün derslerin, her Kur'an muhatabı tarafından dikkate alınması gerektiğine işaret etmektedir.⁵

İnsanlar üzerinde saptırıcı unsurların varlığına ve onların eylemleri üzerindeki etkisine işaret eden bu ve benzeri ifadeler, kelâm ilmi açısından büyük önem arz eden "insanın özgürlüğü ve fiillerindeki sorumluluğu" konusunu yeniden gündeme getirmektedir. Zira ayetlerde şeytan ve benzeri diğer saptırıcıların insan fiilleri üzerindeki etkilerine bu denli vurgu yapılması, Müslümanların çoğunluğu tarafından benimsenen "kulların yaptıklarından sorumlu olabilmesi için,

¹ Bk. Hani rabbin meleklerle, "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım" demişti. Onlar, "Biz seni övgü ile tenzih ederken ve senin kutsallığını dile getirip dururken orada fesat çıkaracak ve kan dökecek birini mi yaratacaksın?" dediler. Allah "Şüphe yok ki, ben sizin bilmediğinizi bilirim" buyurdu. Ve Âdem'e bütün isimleri öğretti. Sonra bunları meleklerle gösterip "Sözünüzde doğru iseniz şunların isimlerini bana söyleyin" dedi. "Seni tenzih ederiz! Bize öğrettiğinden başka hiçbir bilgimiz yoktur. En kâmil ilim ve hikmet sahibi şüphesiz sensin" cevabını verdiler. "Ey Âdem! Bunların isimlerini onlara bildir" dedi. Âdem bunların isimlerini onlara bildirince de "Size ben göklerin ve yerin gizlisini kesinlikle bilirim; yine sizin açıkladığınızı da gizlediğinizi de bilirim demedim mi!" buyurdu. Meleklerle, "Âdem'e secde edin" dediğimizde İblis dışındakiler derhal secde ettiler; o direndi, büyüklendi ve kâfirlerden oldu. (Bakara 2/30-34)

² Ebû Abdullah Muhammed Fahreddin er-Râzî, (v. 606h./1210m.), *Mefâtihu'l-ğayb(et-Tefsîru'l-kebir)*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), XIV, 36.

³ Bk. Ramazan Altıntaş, *Kur'an'da Hidâyet ve Dalâlet*, (İstanbul: Pınar Yayınları,1995), 285-291.

⁴ Bk. "Şüphesiz biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar onu yüklenmek istemediler, ondan çekindiler. Onu insan yükledi. Çünkü o çok zalimdir, çok cahildir." (el-Ahzap 33/72).

⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XIV, 56.

eylemlerini meydana getirirken özgür bir iradeyle hareket etmesi gerektiği" kabulüne aykırı görünmektedir.⁶ Bu nedenle, İblis ve diğer saptırıcı unsurlara nispet edilen bu eylemlerin, insan iradesini nasıl etkilediğini ve bu etkilenmenin özgür iradeye getirdiği sınırlamaları ele almak yararlı olacaktır.

Kur'an'da İblis'in sıfatı olarak kullanılan şeytan kelimesi (Bk. el-A'raf 7/13), uzak oldu anlamına gelen ş-t-n veya öfkesinden yanıp tutuştu anlamına gelen ş-y-t kökünden türemiş olup,⁷ uzaklaşma, kovulma, rahmet dairesinin dışına çıkma gibi manalara gelmektedir. Kur'an, nüzülüyle birlikte Arapların kullandığı bazı kelimelere yeni anlamlar yüklemiş, bazı kelimeleri de dildeki mevcut anlamlarına uygun bir tarzda kullanmıştır. Şeytan kelimesi, Kur'an'ın nüzulünden önce de Arapların bildiği ve kullandığı kelimelerdendir. Özellikle şairler için şeytanlar önemli bir ilham kaynağı kabul edilmekteydi.⁸ Şeytan ismi daha çok İblis'in diğer bir ismi gibi kullanılmasına rağmen, hem Kur'an'da hem de Araplar arasında, kötülüğün, çirkinliğin ve olumsuzluğun genel bir ifadesi olarak kullanılmaktadır.⁹ Bu anlamıyla kelimenin, cinlerden, insanlardan ve hayvanlardan azgın ve kötü varlıklar için kullanımı yaygındır.¹⁰

Kur'an'da, isminin İblis olduğu bildirilen ve Hz. Âdem'e isyan ettikten sonra, sıfatı olan şeytan nitelemesiyle daha çok zikredilen varlığın mahiyeti ve ontolojik hakikati, üzerinde ihtilaf edilen bir konudur.¹¹ Klasik kaynaklarda şeytanın melek veya cin sınıfına aidiyeti tartışma konusu olmuştur. Ancak genel olarak objektif gerçekliği olan bir varlık olduğu benimsenmiştir.¹² Melek veya cin olmasında ihtilaf edilmesi, mahiyet açısından birbirlerine yakın olan melek ve cin sınıflarını ayırt etmenin zorluğundan kaynaklanmaktadır.¹³ Kur'an'da şeytan kelimesinin, insan ve cinlerden olan bütün kötülere kapsayan kullanımına ek olarak Arapça da azgın hayvanlar için de bu sıfatın kullanılması, şeytanın, kötülüğü ifade etmek için kullanılan temsilî bir varlık olarak kabul edilmesinin gerekçelerinden biri olmuştur.¹⁴ Bu yaklaşıma göre şeytanın, dışsal hakikati yoktur. O, Kur'an'da saptırma fiilinin kendisine izafe edildiği unsurlardan biri olarak işaret edilen ve insanların arzu, istek ve şehvetleri anlamında kullanılan hevâdır. Hevâ, şehvetlerle dolu nefis anlamıyla, kendisine tabi olanları dünyada felakete, ahirette de

⁶ Bk. Şaban Ali Düzgün, *Çağdaş Dünyada Din ve Dindarlar*, (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 142-145.

⁷ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebir, Muhammed Ahmed Hasebullah, Haşim Muhammed eş-Şazeli, (Kahire: Dâru'l-Maarif, ts.), IV, 2265, 2376.

⁸ Ali Yılmaz "Arap Edebiyatında Şeytânî (Cinli) Şairler", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2002): 263.

⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, IV, 2265.

¹⁰ Ebu'l-Kasım Hüseyin Ragıp el-İsfehânî, (ö.502h.), *el-Müfredât fi ğaribi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Seyyid Kiyânî, (Kahire: Matbaatü'l-Halebi, 1961), 261.

¹¹ Bk. Şaban Ali Düzgün, "Dinsel ve Mitolojik Yönleriyle Cin ve Şeytan Algımız", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 10/2 (2012): 11-30.

¹² Ebû Muhammed İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, Beyrut 2001, I, 124.

¹³ Muhammed Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, Kahire: Daru'l-menar, 1947, I, 265.

¹⁴ Mustafa Öztürk, "İblis'in Trajik Hikayesi--Allah, Şeytan, İnsan ve Kötülüğe Dair-", *Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2005): 39-65.

cehenneme düşüren demektir.¹⁵ İbn Hazm (ö.456/1064), insanda bulunan hevânın, meleklere olmayıp, insan, cin ve hayvanlar gibi istek ve güdülerinin peşinden gitme tabiatına sahip olan varlıklara ait bir özellik olduğunu söylemektedir. Bu anlamıyla hevâ, insana verilen sakinme duygusu (eş-Şems 91/8) anlamındaki takva yetisinin mukabilidir.¹⁶ Kur'an'a göre kimi insanların sahte ilahı olan hevâ (el-Furkan 25/43), insanı, sadece arzularının tatmini gibi, yaratılıştan kendisine verilen donanımlar açısından değersiz olan arzular peşinden koşturur.¹⁷ Hevaya nispet edilen bu fiillerin, benzer şekilde şeytana da nispet edilmesi, iki kavram arasındaki benzerlik veya aynılık yaklaşımlarını desteklemektedir.

Şeytanın dışsal hakikate sahip bir varlık olduğunu kabul edenlere göre, Allah'ın emrine karşı gelen varlığın ismi İblis olarak geçmekte ve bu isim, şeytan kelimesinin ifade ettiği genel anlamdan farklı olarak, tek ve özel bir varlığa işaret etmektedir. Bu kullanım da, İblis kelimesinin özel isim, şeytan kelimesinin de kötüler ve kötülük için kullanılan bir sıfat olduğu görüşünü desteklemektedir. Kanaatimizce, etimolojik yapısı ve bağlamı açısından farklı okumalara imkân veren ve gaybî bir mesele olması sebebiyle hakikati tam olarak bilinemeyen bu gibi konularda, Kur'an'ın genel ilkelerine aykırı olan yorumların reddi gerekli ve faydalı bir çaba iken, bu konularda son sözün söylendiğini kânî olmak ise iddialı ve ufuk daraltan bir yaklaşımdır. Diğer yandan şeytanın ontolojik konumu ne olursa olsun, bu durum onun insan üzerindeki tesirlerine ilişkin çok sayıda ayet bulunduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Şimdi bu ayetler ışığında onun insan üzerindeki etkilerinin hangi boyutlara ulaştığını tespit etmeye çalışacağız.

1. Kur'an'a Göre Şeytanın İnsan İradesi Üzerindeki Etkileri

Kur'an'ın yönelttiği doğru yoldan saptırmak isteyen saptırıcı unsurların genel adı olan şeytanın, insana karşı yapabileceklerini öğrenmek için âyetlerde ona nispet edilen fiillerin üzerinde durmamız gerekmektedir. Bu âyetlerde, şeytanların, insanların ayaklarını doğru yoldan kaydırmaya çalışması (Âl-i İmrân 3/155, el-Bakara 2/36), onlara boş vaatlerde bulunup kötülük yapmayı emretmesi (el-Bakara 2/268), onları çarparak dengelerini bozması (el-Bakara 2/275), korkutması (Âl-i İmrân 3/175), saptırması (en-Nisâ 4/60), tuzak kurması (en-Nisâ 4/76), aralarına nefret ve düşmanlık sokması (el-Mâide 5/919), kötülükleri güzel göstermeye çalışması (el-En'âm 6/43), dikkat edilmesi gereken değerleri unutturması (el-En'âm 6/68), kötülük yapmaları için sürekli telkinde bulunması (el-A'raf 7/20), aldatması (el-A'raf 7/22), fitneye düşürmesi (el-A'raf 7/27), kendine tâbi kılması (el-A'raf 7/175), düşmanlık yapması (Yusuf 12/5), yarı yolda bırakması (el-Furkan 25/29), yorup eziyet vermesi (es-Sâd38/41), hâkimiyeti altına alması (el-Mücâdele 58/19) gibi eylemlerle onların iradelerini etkilemeye çalışacaklarını öğrenmekteyiz.

¹⁵ İsfehânî, *el-Müfredât*, 548.

¹⁶ Ali b. Ahmed İbn Hazm, (v. 456h.), *el-Faşl fi'l-mîlel ve'l-ahvâi ve'n-nihâl*, thk. Muhammed İ. Nasr, Abdurrahman Umeyre, I-V, (Beyrut: Dâru'l-Cil, ts.), III, 74.

¹⁷ "Ona dedik ki: "Ey Dâvûd! Gerçekten biz seni yeryüzünde halife yaptık. İnsanlar arasında hak ile hüküm ver. Nefis arzusuna/hevaya uyma, yoksa seni Allah'ın yolundan saptırır. Allah'ın yolundan sapanlar için hesap gününü unutmaları sebebiyle şiddetli bir azap vardır "(es-Sad 38/26).

Âyetlerde şeytanlara nispet edilen bu eylemlerin farklılığı ve kapsamlılığı, onların insanların kararlarında ve eylemlerinde hangi açılardan etkili olduklarına işaret etmektedir. Şeytan-insan bağlamında mesele incelendiğinde, insanın sahip olduğu karmaşık iç dünyası ve bu dünyada etkili olmak için oldukça derin ve etkili yöntemlerle insana alternatif yollar öneren şeytan ve dostlarının vesveselerini görmekteyiz.¹⁸ Şeytanlar, insanların konum ve bilgi seviyelerini gözeterek insana vesveseler vermektedirler. Sade bir yaşamı olan cahil bir insanı yoldan çıkartmak için kullanacakları vesveselerle, entelektüel birikimi çok olan bir insan için kullanacakları yöntem ve öneriler farklı olacaktır.¹⁹ Hz. Muhammed'in, her insanın bir şeytanı olacağını haber vermesi de,²⁰ kişilerin özel konum ve durumlarını dikkate alan bir saptırma yöntemiyle karşı karşıya kalacaklarına işaret etmektedir. Bir örnek olarak şu âyeti verebiliriz:

"Onları mutlaka saptıracağım, mutlaka onları kuruntulara sokacağım ve onlara emredeceğim de (putlara adak için) hayvanların kulaklarını yaracaklar. Yine onlara emredeceğim de Allah'ın yarattığını değiştirecekler." Kim Allah'ı bırakıp da şeytanı dost edinirse şüphesiz o, apaçık bir hüsrana düşmüştür" (en-Nisâ 4/119).

Bu âyetten anlaşıldığı üzere şeytan, insanları sadece şehvetlerinin esiri kılmak, arzularının peşinden koşturmak gibi kolay ve hemen akla gelen tekliflerle aldatmakla yetinmeyip, onları, yaratılışı değiştirmek, işlerine gelmeyen ilâhî buyruklara uymayı terk edip, dinî hakikatlerin yerine koydukları sahte ümniyelere/kuruntulara uydurmak suretiyle, derin ve entelektüel düzeyde bir yöntemle de saptırmaya çalışmaktadır. Özellikle de aldatıcı vaatlerde bulunması, insanları, iç dünyalarında uydurdukları gerçek dışı vehim ve "izm"lere ikna etmek suretiyle ilâhî hakikatleri gerçek dışı görmeye sevk etmektedir.²¹ Şeytana atfen kullanılan günahları süsleme (el-Enfâl 8/489), fiili de, şeytanın, insana verilen temiz fıtratın (er-Rûm 30/30) kabullenmediği günahlara, onu ikna etmek için kullandığı çok boyutlu saptırma yöntemlerinden biridir. Kur'an'da, bu çok boyutluluk, şeytanın insana vesvese verirken, sağdan, solundan, önünden ve arkasından yaklaşması²² şeklinde ifade edilmektedir (el-A'raf, 7/17). Kişinin, ne olursa olsun,

¹⁸ Ömer Süleyman el-Eşkar, *Âlemu'l-cin ve' ş-şeytân*, (Elkuveyt: Mektebu'l-Felah, 1984), 67-80.

¹⁹ Cemalettin Ebi'l-Fereç Abdurrahman İbn Cevzî, *Telbis-ü İblis*, (Beyrut, Daru'l-Fikr, 2001), 36.

²⁰ Müslim İbn Haccac Ebu'l-Hasan el-Kuşeyrî (v. 261h./875m.), *el-Musnedu's-sahîhi'l-muhtasaru binakli'l-'adli'ani'l-'adli ilâ Rasulillâh (Sahihhu Müslim)*, thk. Muhammed Fuad Abdalbaki, (Beyrut: Daru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, ts.), 2814.

²¹ Bk. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XI,50.

²² Âyette sayılan, şeytanın bu dört yönden yaklaşıp saptırmaya çalışması farklı şekillerde yorumlanmaktadır. Şeytanın insanları saptırmak için yapacaklarını anlattığı âyetler dikkate alındığında, bu yönlerin gerçek manalarından daha çok, kullanılan farklı üslup ve vaatler anlamına geldiğini görmekteyiz. Sol taraftan yaklaşmak, Arapçadan kazandığı anlam sebebiyle, olumsuzluk ve kötülüğü çağrıştırır. Şeytanın soldan yaklaşması, genellikle günahlara kaynaklık eden şehvî duyguların tahriki için vesvese verilmesi ve arzuların tatmini için yasakların çiğnenmesi anlamındadır. Sağdan yaklaşmak, insana suret-i haktan görünerek vesvese vermektir. Çünkü sağ yönden kişiye yaklaşmak, dostane görünüm, iyilik gibi olumlu anlamlarda kullanılmaktadır. Şeytan, doğrudan şehvî telkinlerle ayartmadığı kulları, dostane görünümün gereği olan, süslü, yeminlerle desteklenmiş ve genellikle de Allah'ın merhametinin kullanıldığı bir yöntemle ikna etmeye çalışacaktır. Şeytanın ön cihetten "أيديهمينمن" gelerek kişiye yaklaşması, yapılması gereken görev, tövbe gibi güzel işlerin geleceğe ertelenmesi anlamındadır. Önden

kendisini akıbeti konusunda güvende hissetmemesi (el-A'raf/99) veya günahları ne kadar çok olursa olsun ümidini kaybetmemesi için uyaran Kur'an (ez-Zümer 39/53), şeytanın bu yöntemine karşı muhataplarını bilinçlendirmektedir.

Kur'an'da şeytan dışında bazı varlıkların da insanları doğru yoldan saptırmaya çalışacaklarından bahsedilmektedir. Söz gelimi bazı âyetlerde saptırma eylemi cansız nesnelere atfedilmektedir. Ancak cansız olmaları, onların insanları doğrudan saptırma imkânının bulunmadığını gösterir. Bu varlıklara nispet edilen saptırma fiili, insanların sapmalarında etkili olarak kullanılmalarından ileri gelmektedir. Bu sebeple put, yıldız ve güneş için kullanılan saptırma fiili, gerçek anlamda olmayıp, insanları saptırmak isteyen şuurlu varlıkların, onları emelleri için çokça kullanılmalarından kaynaklanmaktadır.²³ Benzeri bir kullanımı, dünya hayatının insanı aldattığını söyleyen âyetlerde görmekteyiz. Oysa dünya hayatı, aldatma fiilini gerçekleştiremeyecek olan cansız bir varlıktır.²⁴

Bu saptırıcı unsurların yaptıkları eylemleri de, Kur'an'ın şeytan olarak ifade ettiği varlığın eylemleri kapsamında değerlendirmek mümkündür. Bu anlamda, şeytanın harici bir varlığının olması veya olmaması bu ilişkiyi etkilememektedir. Şeytan, harici bir varlık olması durumunda, bu saptırıcı unsurları kötülüğe teşvik etmeye çalışacaktır. Harici bir varlık olmayıp, insanın imtihanı sebebiyle sahip olduğu arzularının sembolize edilmesi olarak düşünüldüğünde ise, insanları, içsel olarak bu kötü eylemlere yönlendirecektir. Her iki durumda da insanların maruz kaldıkları kötülük teşvikleri, şeytanın eylemlerinden olmaktadır. Kur'an'ın değindiği saptırıcı unsurları şu başlıklar altında toplayabiliriz:

Putlar ve ortak koşulan diğer varlıklar.²⁵

Kavmin efendileri ve büyükleri.²⁶

yaklaşmanın zıddı olan arkadan yaklaşarak "من خلفهم" ayartma gayreti ise, geçmişin kazanım veya ihmallerini kullanarak aldatma çabasıdır. Şeytanın, insanı, geçmişte yaptığı güzel işlere güvenmesini sağlayarak gevşekliğe sevk etmesi veya geçmişte yaptığı günahların çokluğu sebebiyle, kişiyi ümitsizliğe sürüklemesi, bu yöntemin neticesidir. (Bk. İbrahim Kemal Edhem, *el-'Alâka beyne'l-cin ve'l-ins*, (Beyrut: Dar Beyrut, 1993), 108.; Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Mahmud (v. 538h./1143m.), *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmiu't-tenzil*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-Arabiyye, 1407h.),II,430.

²³ Bk. Altıntaş, *Kur'an'da Hidâyet ve Dalâlet*, 291-294.

²⁴ Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1407 h., III, 383.

²⁵ Kur'an'da anlatılan kavimlerin inançlarının şekillenmesinde, putperestlik önemli bir rol oynamaktadır. Bu önemli inanç problemi, insanlık tarihinin sonradan icat ettiği bir sapma olmayıp, Âdemoğlunun yeryüzündeki yaşam serüveninin başlamasından kısa bir süre sonra düştüğü bir inanç tuzağıdır. Bu inanç problemine kayan kişiler, Allah'ı daha fazla yüceltme mantığıyla (ez-Zümer 39/3), resim veya heykellerini yaptıkları melek, salih insan veya herhangi bir varlığı, Allah'ın bazı sıfatlarıyla nitelemektedirler. İnsanlığın yeryüzündeki yaşam serüveninin ilk dönem peygamberlerinden olan Hz. Nuh'un kavmi, şeytanın telkinleriyle, kaybettikleri salih insanların resimlerini yaparak, onlara olan saygılarını göstermeye çalışmışlardır. Bir sonraki nesil, bu resimlerin niçin yapıldığını unutunca, şeytan, bu resimlere tapmalarını telkin ederek onları putperestliğe yöneltmişti. Bu şekilde başlayan ve inanç tarihi boyunca Peygamberlerin en çok uğraştığı bu sapmanın en önemli figürleri; şekilleri, türleri ve imal edildikleri maddeler değişse de putlaştırılan canlı veya cansız varlıklar olmuşlardır. (Bk. İbn Cevzî, *Keydû's-şeytân*, thk. Ebi'l-Esbal ez-Züheyrî, (Kahire: Mektebetu İbnTeymiyye, 1999), 49; Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI, 218.)

İnsanî arzular.²⁷

Münafıklar ve Ehli kitaptan olan kafirler.²⁸

Buraya kadar zikredilenler, şeytan ve diğer saptırıcı unsurların insana vesvese vermek, onu hevâ ve heveslerine uymaya teşvik etmek ve aldatmak suretiyle doğru yoldan saptırma gayretlerini tasvir etmektedir. İrade hürriyeti açısından asıl problem teşkil eden husus ise, bazı saptırıcı unsurlara “saptırma” eyleminin doğrudan izafe edildiği ve şeytanın insan üzerinde tahakküm kurduğu ve ona Allah'ı anmayı unutturduğu şeklindeki Kur'an ifadeleridir.

1.1. İradeyi Ele Geçirme ve Unutturma

Kur'an'da şeytana atfen kullanılan ve insanın iradesini tümünden ele geçirme anlamını çağrıştıran kelime “استحوذ” kelimesidir. Kelimenin işaret ettiğimiz anlamdaki kullanımına örnek olarak şu ayete işaret edebiliriz: “Şeytan onları hâkimiyeti altına alıp kendilerine Allah'ı anmayı unutturmuştur. İşte onlar şeytanın tarafında olanlardır. İyi bilin ki, şeytanın tarafında olanlar ziyana uğrayanların ta kendileridir”(el-Mücâdele 58/19). Sözlükte, sürücünün deveyi adım adım takip ederek onu yürümeye zorlaması ve istediği yöne sevk etmesi anlamıyla birlikte, bir işi ustaca yerine getirme becerisi manasında kullanılmıştır.²⁹ Ayrıca, birine galebe çalma ve onu ele geçirme anlamına da gelmektedir.³⁰ Âyette bu kelime, şeytandan insana yöneltilmiş bir eylemi ifade etmektedir ve sözlük anlamını verirken işaret ettiğimiz manalarına benzer bir şekilde kullanılmıştır. Çobanın deveyi istediği yöne sevk etme gayreti gibi şeytanın insanı ele geçirip ona malik olmasını bildirmektedir.³¹ Acaba, şeytan insana galebe çalıp onu etkisi altına

²⁶ Genellikle insanlar, içinde buldukları toplumun zenginlerine ve yöneticilerine hayranlık duyar, onların mevki ve konumlarına özenirler. Zenginler ve soylular da kendilerini farklı görerek, kendileri gibi olmayan insanların görüş ve düşüncelerine itibar etmezler. Zenginlik ve makamın beraberinde getirdiği tabakalar arası sınıf çatışması, yakın zamanda ortaya çıkan bir problem değildir. Kur'an, insanlığın yeryüzündeki serüveninin başlamasından kısa bir süre sonra yaşamış olan Hz. Nuh'un kavminin ileri gelenlerinin, Hz. Nuh'un etrafında toplanan insanların, aşağı tabakadan fakir kişiler olduklarını iddia ederek, Hz. Nuh'a imandan kaçındıklarından bahseder.(Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III,193.)

²⁷ “Allah, yemek zorunda kaldıklarınız dışında size neleri haram kıldığını tek tek açıklamışken, üzerine adının anıldığı hayvanları yememenizin sebebi nedir. Gerçekten birçokları nefislerinin arzularına uyarak bilmeden (halkı) saptırıyorlar. Şüphesiz senin Rabbin, haddi aşanları çok iyi bilir” (el-En'âm6/119).

²⁸ Farklı din mensubu olan kimseler de Kur'an'da saptırıcı unsurlar arasında sayılmaktadır. Münafık ve kitap ehli olan inkârcıların, inananları yollarından çevirmek için, kendilerince makul gerekçeleri olabilir. Kitap ehli olmalarına rağmen İslam'ı kabul etmeyen bu kesim, Müslümanların dinlerini terk edip kâfir olmalarını arzular (el-Bakara 2/109).Ehl-i kitaptan kimilerinin, Müslümanları dinlerinden döndürmeye çalışmaları, onlara karşı taşıdıkları hasetten kaynaklanmaktadır. Bu haset duygusunu besleyen altyapı ise, oluşturdıkları sahte din anlayışı sebebiyle elde ettikleri menfaatleri ve kaybetmek istemedikleri din temsilciliğinde başı çekme iddialarıdır.(Bk. Ebu Mansûr Muhammet b. Muhammet b. Mahmut el-Mâturidî, (v. 333h./944m.), *Te'vilât-ü ehli's-sünne*, thk. Fâtıma Yusuf el-Haymî, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004), I, 80.)

²⁹ İsfehânî, *el-Müfredât*,134.

³⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, II, 1041.

³¹ Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI, 70.

aldığında, insan, özgür iradesini tümünden kaybederek şeytana itaat etmek zorunda olan bir varlığa mı dönmektedir?

Tetkik etmeye çalıştığımız âyet, insanın iradesini ele geçiren şeytan ve ona teslim olan insanlardan bahsetmektedir. Şeytanın, insanı etkisi altına aldığını bildiren bu âyetin ifade ettiği mananın sınırlarını ve kimleri kapsadığını anlamadan doğru bir sonuca varamayız. Bu âyetin bağlamına ve indiği ortamın şartlarına bakıldığında, âyette anlatılan şahısların, nifakları ve her durumda gözettikleri menfaatleri sebebiyle kişiliklerini kaybetmiş hasta ve şahsiyetiz kimseler olarak tasvir edildiklerini görmekteyiz. Bunlar, Müslümanlardan görünmelerine rağmen, gizli ortamlarında, Müslümanların düşmanları olan Medine Yahudileriyle sürekli irtibat kurarak aslında onlardan olduklarını onlara duyurarak karakterlerini bozan münafıklardır.³² Bu münafıklar, hasta karakterleri sebebiyle, şeytanın ve evhamlarının esiri olmuşlardır. Bu halleri de onları, her türlü vesvesenin peşinden koşan, erdemli davranışları bile iyi niyetle yapmayan, kendilerine sahte vaatlerde bulunan şeytana kul olmayı tercih eden iradesiz varlıklara döndürmektedir.

Kur'an'da, şeytanın insana yönelik saptırıcı eylemlerinden biri de, insanlar açısından önemli olan olayları onlara unutturmasıdır. Yusuf kıssasında, Hz. Yusuf, zindandan kurtulan kimsenin kendi durumunu krala iletmesini istemesine rağmen, şeytan, bu şahsa bu olayı hatırlatmayı unutturur (Yusuf 12/42). Hz. Mûsâ'nın Kehf suresindeki kıssasında da, Hz. Mûsâ'nın yol arkadaşı olan genç, söylemesi gereken bir bilgiyi şeytan unutturduğu için zamanında söylemez (el-Kehf 18/63). Diğer bir âyette ise, şeytanın etkisi altına aldığı insanlara ilk iş olarak Allah'ı anmayı unutturduğunu görmekteyiz (el-Mücâdele 58/19).

Şüphe yok ki, insan hayatını çok etkileyecek olaylardan biri de, yapması gereken kritik ve hayati olayları unutmamasıdır. Şeytanın insanlar üzerinde, mutlak anlamda, istediğini unutturma yetkisinin olduğu kabul edilirse, imtihan dünyasında olan insanın iyi bir kul olmasının önündeki büyük bir engel de kabul edilmiş olunur. Çünkü sürekli olarak insanı saptırmak için fırsat kollayan şeytan ve taraftarları (en-Nas 114/4-6), büyük sorunların ortaya çıkmasına sebep olacak olan unutturma imkânına başvuracaklardır. Vazifelerini ve sorumluluklarını unutan insan ise, büyük sorunlar yaşayacaktır. Bu durumda, kulların bu derece aleyhine olacak bir gücün şeytana verilmesiyle, Allah'ın kullarına olan adalet ve merhameti nasıl bağdaştırılacaktır?

Şeytanın unutturma fiilinden bahseden âyetleri, genel olarak hem Mu'tezilî âlimler³³ hem de Ehl-i sünnet âlimleri,³⁴ gerçek anlamıyla bir unutturma eylemi olarak kabul etmemektedirler. Onlara göre, Kur'an'da şeytana atfedilen unutturma eylemi (Yusuf 12/42), bizatihi şeytanın insanların zihninden bir konuyla ilgili bilgiyi çekip alması anlamında değildir. Çünkü şeytanın, insan üzerinde bu şekilde bir gücünün olduğuna inanmak, onun insandaki bütün değerli malumatı almaya muktedir olduğuna kabul etmektir. Böyle bir gücün şeytan ve dostlarının elinde

³² Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI, 69.

³³ Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 287.

³⁴ Bk. Mâturidî, *Te'vilât-ü ehli's-sünne*, II, 584.

olması, insanın, eylemlerindeki bilinçli tercih sebebiyle elde edeceği akıbetini tartışmalı hale getirir. Bu sebeple, hatırlamanın zıddı olan unutturmanın Allah'tan başka birine izafe edilmesi uygun değildir.³⁵ Şeytana nispet edilen unutturma eylemi, onun insana verdiği vesveseler neticesinde, insanın dalgınlıkla yapacağı işlerde gaflete düşmesidir.³⁶

Şeytanın insana bazı olayları unutturmasının işlendiği yerlerden biri de, Hz. Yusuf'un zindandan çıkacak olan arkadaşıyla yaptığı veda konuşmasıdır: "Yûsuf, onlardan kurtulacağını düşündüğü kişiye, "Efendinin yanında beni an", dedi. Fakat şeytan O'nu efendisine hatırlatmayı unutturdu da bu yüzden o, birkaç yıl daha zindanda kaldı"(Yûsuf12/42). Bu ayette, şeytanın unutturma fiilinin muhatabının kim olduğu konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Unutturulan kişinin Hz. Yusuf'un zindandan çıkacak olan arkadaşı olduğunu savunanlar, şeytanın, bu kişiye, efendisinin yanında, Hz. Yusuf'un başına gelenlerden ve suçsuz olduğundan bahsetmeyi unutturduğunu söylemektedirler. Konu ile ilgili rivayetleri dikkate alanlar ise, şeytanın unutturduğu kişinin Hz. Yusuf olduğu görüşünü ileri sürmektedirler. Bu görüşte olanlar, Hz. Yusuf'un, Allah dışında birilerinden kurtuluş beklemesi sebebiyle, Allah'tan bir ceza olarak zindanda uzun süre kaldığı görüşünü savunmaktadırlar. Yani Hz. Yusuf, zindan arkadaşının efendisinden yardım talep ederken, öncelikli olarak kendisinden yardım istenmesi gereken Allah, kendisine unutturulmuştur. Bu unutturma eylemi, mükellef olan insanın hiç bir etkisi olmadan, şeytan tarafından gerçekleştirilmiş bir iş değildir.³⁷ Hz. Yusuf'un başına gelen bu olayda, şeytana müdahale etme imkânını veren, Hz. Yusuf'un, iradesiyle yaptığı bir tercihidir. ³⁸ Hz. Yusuf'un tercihi olmadan, şeytanın müdahale ederek ona Allah'ı unutturduğunu kabul etmek, suç-ceza dengesini en önemli kaynağı olan Allah'ın adaleti açısından problemlili bir yaklaşım olacaktır. Daha sahih kabul edilen bu tefsirde, Hz. Yusuf'un başına gelen bu olumsuz durum, bu makamdaki bir Peygamber için istenilen ideal bir davranışın terkinden ibarettir. Peygamberlerin, Allah'tan getirdikleri haberlerin tebliği dışında, insanî bir davranış olarak bazı işleri unutmaları, onların ismet sıfatlarıyla çelişmez. Peygamberlerin başına gelen unutmama hadisesinin gerçekleşmesi, onların bu konuyu ümmetlerine bildirmeleriyle öğrenilir. Bu sebeple, Peygamberler hakkında unutmama ifadesi, bu konuyu açıklayan bir delil olmaksızın kullanılmamaktadır.³⁹

Netice itibarıyla şeytanın insanlara bazı hakikatleri unutturmasının sebebinin, insanın yaptığı yanlışların neticesinde karşılaştığı bir durum olduğunu söylemek mümkündür. Zira şeytanın insana yönelik eylemleri olarak zikredilen ve Kur'an'da şeytana atfedilen, saptırma, Allah'ı anmayı unutturma, vesvese verme ve günahları süsleme gibi eylemlerin tamamı, yaratma açısından Allah'a aittir.

³⁵ Bk. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXI, 148.

³⁶ Bk. Kâdî Abdülcebbâr, *Tenzihu'l-Kur'an'ani'l-metâin*, (Beirut:Dâru'l-Nehdati'l-Hadîse), 240; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XIX, 149.

³⁷ Muhammed Mütevellî Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, XI,6966

³⁸ Bk. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XVIII, 147.

³⁹ Ebû Abdullah Muhammed el-Kurtûbî, (v. 671h.),*el-Câmi li-'ahkâmi'l-Kur'an*, I-XXIV, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Turkî, (Kâhire: Müessesetü'r-Risâle, 2006),XI, 356-357.

Fakat Allah'ın kulları için saptırma fiilini yaratması ve bu imkânı cinlerden ve insanlardan saptırıcı olanlara vermesi, ancak Allah'ın kullara sakınılması gereken şeyleri bildirmesinden sonra gerçekleşmektedir.⁴⁰ Yoksa şeytan, Allah'ın izni olmadan ve insan kendisine imkân vermediği halde, insanın imanını çekip alma ve imanının gereği olan amelleri zihninden zorla silerek unutturmak gibi bir yetkiyle donatılmamıştır.⁴¹

1.2. Saptırma

Allah tarafından tercih yapabilme yetisiyle donatılan insanın, dışsal bir varlık tarafından saptırma eylemine maruz kaldığına ilişkin ifadeler, özgür irade bağlamında tartışılan konulardan biridir. Bu konu, öncelikli olarak, saptırma fiilinin Allah için kullanılması sebebiyle, Allah'ın kullarını saptırmasının mahiyeti açısından⁴² tartışılmıştır. Kelamî ekollerin çoğunluğu tarafından benimsenen görüş, saptırma fiilinin Allah'a izafe edildiğinde ifade ettiği manaların, aynı fiilin Allah dışında bir varlığa izafe edilmesiyle kazandığı anlamlardan farklı olduğudur.⁴³ Ehl-i sünnetin genel kabulü, Allah'a izafe edilen saptırma ve hidayet etme fiillerini, Kur'an'da geçtiği şekilde ispat etme yönündedir. Allah'ın kula hidayet etmesi, bu dünyada, kulların hidayetini yaratması, kalplerini iman nuruyla doldurması, gönüllerini ferahlatması, doğru yolu onlara kolaylaştırması, bu yola ulaşmalarını kolaylaştırarak onları bu çabalarında başarılı kılmasıdır. Allah'ın âhiret gününde hidayet etmesi ise, mükâfata ve cennet yoluna ulaştırmasıdır. Allah'ın kâfirleri bu dünyada saptırması, onlar için kötü ve çirkin olan sapkınlığı yaratması, onları yöneldikleri sapkınlıkla baş başa bırakması, gönüllerini daraltarak hidayete olan kudretlerini ortadan kaldırmasıdır. Allah'ın ahiret gününde kulları saptırması ise, onları mükâfattan ve cennet yolundan uzaklaştırmasıdır.⁴⁴

Biz ise, incelediğimiz konunun gereği olarak, şeytan ve dostlarına atfen kullanılan saptırma fiilinin, insan iradesine etkisini tartışacağız. Bu bağlamda cevabını arayacağımız soru: "Saptırma fiiline maruz kalan insan, en nihayetinde kendi tercihi ile mi bu eylemleri yapmaktadır, yoksa bu süreçte iradesi devre dışı kalmakta ve zorunlu olarak mı yanlış eylemlere saptmaktadır? Eğer iradesi devre dışı kalıyorsa, bu eylemlerden sorumlu olması söz konusu mudur?"

Genel olarak Ehl-i sünnet ekolü, kulları, kendi fiillerinin müktesibi/kazananı olarak kabul etmektedir. Onlar, kullardan sadır olan bu fiillerin yaratılmasını, renklerin, cisimlerin, tatlar ve kokuların yaratılmasından farklı görmeyerek, Allah'a isnat ederler. Bu görüşe sahip olmalarının en önemli gerekçesi, Allah'tan başka hiçbir

⁴⁰ İbn Hazm, *el-Fasl*, III, 71.

⁴¹ Ebu'l-Muntehâ Ahmed b. Muhammed Hanefî el-Mağnisâvî, *Şerh'ul-fikh'ül-ekber*, (Haydarabât: Meclis Dâirati'l-Meârifî'n-Nizâmiyye), 1815, 162.

⁴² Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî, (v.324), *Maqâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-müşâllîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, (Kahire: Mektebet'üNehdati'l-Mısriyye, 1950), 299.

⁴³ Bk. Kâdî Ebû Bekir el-Bakillânî (v. 403/1013), *Temhîdu'l-evâil fi telhîsu'd-delâil*, thk. İmâdüddin Ahmed Haydar, (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübü's-Sekâfiyye, 1407/1987), 378-379.

⁴⁴ Bk. Bakillânî, *Temhîdu'l-evâil fi telhîsu'd-delâil*, 377.

yaratıcı olmayacağı inancını, her türlü aykırı ithamdan uzak tutma gayretidir.⁴⁵ Bu görüşlerinden dolayı, saptırma fiilinin yaratılmasının Allah'a izafesini gerekli görmektedirler. Bu fiilin, Allah dışında, şeytan ve diğer saptırıcı unsurlara izafe edildiği yerlerdeki kullanımının hakiki olmayıp, mecâzi olduğunu söylemektedirler.⁴⁶ Şeytan ve diğer saptırıcıların saptırması, sapkınlığı süslü göstererek insanları bu yola teşvik etme anlamındadır.

Mu'tezile ekolü ise, anlam itibariyle olumsuz olan bu fiilin Allah'a izafesini doğru bulmayıp, âyetlerde şeytan ve diğer bazı varlıklara izafe edilmesinden hareketle, gerçek saptırıcıların bu varlıklar olduğunu savunmaktadırlar.⁴⁷ Çünkü Mu'tezileye göre kul, fiilinin yaratıcısıdır. Mükellef olan kişileri, yaptıkları iyiliklerden dolayı övmek, yanlışlarından dolayı yermek ancak fiillerin yaratılma açısından kula izafesiyle mümkün olmaktadır. Bu yüzden, kulların fiillerinden olmayan şekil, boy gibi durumlar sebebiyle kulların övülmesi veya yerilmesi güzel ve anlamlı değildir. Ayrıca onlar, kulların, fiillerini gerçekleştirmek için, bilgiye, âlete, engelleri ortadan kaldırmak gibi sebeplere ihtiyaç duymaları gerçeğinden hareketle, bu fiillerin Allah'a izafesini reddetmektedirler. Çünkü Allah, fiillerini yaratmak için sebeplere ihtiyaç duymaktan münezzehtir.⁴⁸

Bu iki ekolün birbirinden çok farklı gibi görünen görüşleri, incelediğimiz konu bağlamında ciddi bir farklılık göstermemektedir. Yani, mutlak anlamda saptırma eyleminin Allah'a izafe edilmesiyle diğer saptırıcı unsurlara izafe edilmesi, netice itibariyle kulun iradesinin tümünden ortadan kaldıran bir sürece işaret etmemektedir. Ne saptırma eylemini yaratma anlamıyla Allah'a bağlayan Ehl-i sünnet, ne de, kötü bir anlam içerdiği için şeytan ve diğer unsurlara bağlayan Mu'tezile, bu süreç içinde insanın iradesini yitirdiğini iddia etmektedir.

Kur'an'da, insanın özgür iradesinin sınırlarını zorlayan en çarpıcı saptırma örneklerinden biri, Samirî isimli şahsın, Hz. Mûsâ'nın yokluğunu fırsat bilerek kavmini yoldan çıkartmasıdır.⁴⁹ Samirî'nin süs eşyalarını ateşte eriterek ses çıkartan bir buzağı yapması ve bu buzağının ilahları olduğunu söylemesi neticesinde, İsrâiloğulları'nın çoğunluğu hak yoldan sapmışlardı.⁵⁰ Bu kıssada, kavmin ileri gelenlerinden birinin, kavmini yoldan çıkartmak için kullandığı farklı bir yöntem görmekteyiz. Ustaca planlanmış bu saptırma girişiminde, yapılan buzağının gerçek bir buzağıya dönüşüp dönüşmediğine dair farklı yorumlar bulunmaktadır. Buzağının canlanmadığını, buzağı heykelinde ustaca açılmış olan deliklerden çıkan böğürme sesinin böyle bir vehim oluşturduğu görüşü, konu ile ilgili yapılan en meşhur tefsirlerdendir.⁵¹ Bu görüş dikkate alındığında, Samirî'nin,

⁴⁵ Ebu Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammet et- Temîmî el-Bağdâdî, (v. 429/1037), *Usûlu'd-dîn*, thk. Ahmed Şemsüddin, (Beirut: Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye), 1423/2002, 156.

⁴⁶ Bk. Mâturidî, *Te'vilât-ü ehli's-sünne*, I,504.

⁴⁷ Bk. Osman, Abdülkerim, *Naẓariyyetu't-teklîf: ârâi'l-Kâdî Abdulcebbârî'l-keîlâmiyye*, (Beirut: Muessesetu'r-Risâle, ts.), 374-378; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XI, 48.

⁴⁸ Kâdî Abdülcebbâr, "el-Muhtasar fî usûli'd-dîn". Rasâilu'l-adl ve't-tevhîd. thk. M. Ammara, (Mısır: Dâru'l-hilal, 1971), 238.

⁴⁹ Allah, "Şüphesiz, biz senden sonra halkını sınadık; Sâmirî onları saptırdı" dedi. (Tâhâ 20/85).

⁵⁰ Bk. Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XXII, 103.

⁵¹ Bk. Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XXII, 103.

el becerisi ve uygun dekor malzemelerini kullanarak insanları etkilediği neticesine varırız. Fakat Samirî'nin Cebrâîl'in atının ayak izlerinden aldığı bir avuç toprağı, kavimden topladığı süs eşyalarının içine atarak canlı bir buzağı meydana getirdiği görüşü, beraberinde başka kelâmî problemleri taşımaktadır.⁵² Bu kelâmî problemlerin en önemlilerinden biri, iradeye etkisi büyük olan bu olay karşısında, muhatapların kendi özgür iradeleriyle hareket etme imkânlarının, Allah'ın adaleti açısından değerlendirilmesidir.

Konumuz açısından da, Samirî'nin yaptığı buzağının canlandığı görüşü önem arz etmektedir. Çünkü bu durumda, insanları saptırmak isteyen birine, Allah tarafından, insanları etkileyecek büyük bir gücün verildiği neticesi çıkmaktadır. Cansız bir varlığa can verme imkânına sahip olan bir saptırıcıyla muhatap olan kişiler, onun daveti neticesinde, düştükleri sapkınlıklardan sorumlu mudurlar? İsrâiloğulları'nın sınındığı buzağı olayı, Hz. Mûsâ, Tur dağında vahiy alırken gerçekleşmişti. Allah Teâla, Hz. Mûsâ'ya kavminin imtihan edildiğini ve Samirî'ye uyararak saptığını haber verdi (Tâhâ20/85). Bu olayın haber verildiği âyette, imtihan için " فتن " fiili kullanılmıştır. Bu fiilin türediği kök, potada altın veya başka bir madeni eriterek, kaliteli olanla olmayanı birbirinden ayırt etme işlemi ifade eder.⁵³ Kur'an'da bu kelime, kök anlamından hareketle, gerçekten iman edenlerle etmeyenleri birbirinden ayırmak için ağır imtihanlarla imtihan etmek anlamında kullanılmıştır.⁵⁴

İsrâiloğulları, Hz. Mûsâ'nın yokluğunda, kalabalığa uyararak Mısır'dan çıkanlarla, Allah'a gönülden iman edenlerin saflarını netleştirecek ağır bir imtihandan geçtiler. Zemahşerî'ye (ö.538/1144) göre bu imtihan, "Allah, iman edenleri hem dünya hayatında hem de ahirette sabit bir sözle sağlamlaştırır, zâlimleri ise saptırır. Ve Allah dilediğini yapar" (İbrâhîm 14/27). âyetinin kapsamında değerlendirilmelidir. Zemahşerî, buzağının canlanmış olmasının oluşturduğu imtihan güçlülüğünün, insanların düşmanı olarak yeryüzüne gönderilen İblis'in varlığından daha etkili bir durum olmadığını söylemektedir.⁵⁵ Yani, bu buzağının canlanması hadisesi, İblis ve taraftarlarının sahip olduğu saptırma imkânlarından daha etkili değildir. Şeytanların verdiği vesveseler, insanın iradesini ortadan kaldırmayan telkinlerden ibaret olduğu gibi, bu buzağının bir sahtekârın elinde canlanması da şeytanların vesveselerinden daha güçlü değildir. Eğer Sâmirî, peygamberlik iddiasında bulunsaydı, mucize benzeri olan bu hadisenin onun elinde gerçekleşmemesi gerektiğini söyleyen Râzî (ö.606/1209), Sâmirî'nin, buzağının ilahlığını kabule davet ettiğine dikkat çekmektedir.⁵⁶ Allah'tan başka birinin ilahlık iddiasında bulunmasının, her akıl sahibi kimse tarafından kolaylıkla fark edilecek bir sahtekârlık olması da, buzağının canlandığı varsayıldığında gerçekleşen durumun, muhataplarının iradelerini tümünden etkisizleştirmedeğinin ispatıdır.

⁵² Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV,104.

⁵³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, V, 3344.

⁵⁴ İsfahânî, *el-Müfredât*, 372.

⁵⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV,104.

⁵⁶ Bk. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXII, 104.

Çalışmamızın esas problemini teşkil eden husus ise, buraya kadar zikredilen ifadelerin insanın irade hürriyetine hanel getirip getirmediğidir. Başka bir deyişle şeytanın saptırmasına ilişkin Kur'anî beyanlar bağlamında cevabı aranması gereken asıl soru, şeytanın insanı saptırma gayretlerinin insana sadece telkinde bulunup onu ikna etmekle sınırlı mı kaldığı, yoksa onu etki altına alıp iradesini tümenden devre dışı bırakma potansiyeline mi sahip olduğudur.

2. Şeytan/lar/ın Saptırması ve İrade Hürriyeti

Bir şeyi ararken, sakın bir şekilde gidip gelmek ve bir şeyi istemek anlamında olan r-v-d kökünden türetilen irade, kelime olarak istemek, emretmek ve kastetmek manalarını taşımaktadır.⁵⁷ Bir kavram olarak ise hayat sahibi varlığın, belli bir şekilde davranmasını sağlayan sıfat şeklinde tanımlanmaktadır. İrade sahibi varlık, bu güç ile eyleminin sonunda yarar elde etme eğilimiyle davranışlarını sergiler. Bu bağlamda onun iradesi, kalbinin isteği ve gönlünün rızasıdır.⁵⁸

Eylemlerinin eyleyene nispet edilmesinin en önemli sebebi kabul edilen irade konusu, hem felsefenin hem de kelamın esas meselelerindedir. Belki de kelam ilminin müstakil bir disiplin olarak teşekkül etmesine sebep olan en önemli faktörlerden biri, Allah'ın adaleti ve insanın eylemlerindeki sorumluluğu meselesidir. Peygamber sonrası yaşanan hadiseler ve bu olaylar sebebiyle Müslümanların karşılaştıkları ağır sorunlar, doğrudan insanın bu olaylardaki etkisini ve gerçekleşen travmatik neticeler sonrasındaki akıbetini, Müslümanların gündemine taşıdı. Müslümanlar arasında gerçekleşen bu elem verici hadiseler, Allah'ın yazgısı mıydı yoksa kişilerin kendi tercihleriyle sebep oldukları eylemleri miydi? Yaşanan bu elim hadiseleri, olaylara karışan şahıslara nispet etmek, onlar hakkında ağır hükümlerin itirafı anlamına gelmekte, bu olayların gerçek failinin Allah olduğunu söylemek ise, bu olaylara karışanları kısmen temize çıkartırken, eylemlerin kendisine nispet edildiği Allah'ın, öldürme, acı verme gibi olumsuz eylemlerin faili kılarak tenzih inancından uzaklaşmak anlamına gelmektedir.⁵⁹ Bu sebeple ilk dönem klasik kelamın, adalet, teklif, kaza-kader gibi önemli konularından birçoğu, irade meselesiyle doğrudan bağlantılıdır.⁶⁰

Sahabe devrinde yaşanan fitne ortamlarının neticesinde cennetle müjdelenen sahabenin karşı karşıya gelerek yaptıkları savaşta, Peygamberin bu güzide arkadaşlarından bir kısmının öldürülmesi, dini, sahabeden öğrenen bu nesil için izah edilmesi güç bir durum oluşturmuştu. Bu nesilden kimileri, olan biten her şeyi Allah'ın kaderine bağlayarak, olaya karışan kişilerin gerçek anlamda tercih sahibi olmadıklarını ve kendi haklarında yazılana boyun eğmek zorunda olduklarını iddia ederek, sahabe neslini yaşanan sıkıntılı ortamın, büyük günah, küfür gibi ithamlarından korumaya çalışmışlardı. Sonradan Cebriye olarak isimlendirilecek olan bu anlayış, Allah'tan başka bir failin bulunmadığını iddia

⁵⁷ İsfahânî, *el-Müfredât*, 206.

⁵⁸ Ali b. Muhammed Cürcânî, *Kitabu't-Ta'rîfât*, (Beyrut: Mektebet'ü Lübnan, 1985), 5.

⁵⁹ Bk. Yunus Cengiz, *Mu'tezile'de Eylem Teorisi*, (İstanbul: Düşün Yayınları, 2012), 56-64.

⁶⁰ Bk. Kasım Turhan, *Kelam ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri*, (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2003), 33, 34.

ediyordu. Cehm b. Safvan'a (ö.128/746) ve onun taraftarlarına nispet edilen bu anlayışa göre, insanın fiili yoktur, ona fiilin nispet edilmesi, ağaç büyüdü, güneş battı cümlelerindeki kullanım gibi mecazîdir. İnsanın için fiilin meydana geldiği kuvvet ve insandaki ihtiyar Allah tarafından yaratılmıştır. Fakat bu düşünce sahipleri, fiilin insana nispetinin mecazî olduğunu söylemekle, Allah'ın insanda yarattığı, güç, ihtiyar ve fiili işlevsiz bir hale getirmektedirler.⁶¹

Bu cebrî anlayışa tepki gösteren ve verdikleri sistematik cevaplarla kelimelerin ilminin kurucuları kabul edilen Mu'tezilî alimler, irade meselesini, ekollerinin temel ilkeleri olan "tevhit ve adalet" ekseninde incelemişlerdir. Tevhit inançları, Allah'ın sıfatlarını, zatından ayrı ve kadîm kabul etmemelerini gerektirerek, onların, Allah'ın iradesini muhdes olarak nitelendirmelerine sebep olmuştur. Allah'ın iradesinin ezeli olmayışı ise, insan fiillerinin ezelden belirlenmemiş olmasını gerektirmektedir. Dolayısıyla, Allah, kimin kâfir, kimin mü'min olacağını önceden belirlemediği. Çünkü Allah, kullarının iman, inkâr gibi, seçimine bağlı olan fiillerini yaratmaya kadir değildir. Diğer önemli ilkeleri olan adalet inançları ise, Allah'ı her türlü zulümden tenzih etmeye dayanmaktadır. Davranışları arasında adalet gibi zulüm de barındıran insan fiillerini Allah'a nispet etmek, O'nun zulüm ile nitelendirilmesine yol açacağı için, Mu'tezile, bu fiillerin yaratıcısının Allah olduğu inancını reddetmiştir. Ayrıca, kulların kendilerine dayatılmış olan fiiller sebebiyle cezalandırılması veya mükâfatlandırılması da hikmetli ve güzel bir iş değildir. Oysa Allah'ın bütün fiilleri çirkinlikten ve abeslikten uzaktır.⁶² Her açıdan kulları için aslahı/en güzeli yaratması, "Adil İlah" olmasının gereği olan Allah, kulların güçlerinin yetmeyeceği şeylerle/teklif-i mâlâyutâk, kullarını sorumlu tutmamalı ve yükümlülüklerini yerine getirmeye mani olacak her türlü engeli de ortadan kaldırmalıdır.⁶³ Mu'tezile ekolünün bayraklaştırdığı tevhit ve adalet ilkelerinin şekillendirdiği irade özgürlüğü, insanın, eylemlerini iç ve dış unsurların belirleyici etkisinden kurtularak gerçekleştirmesidir. Eylemlerin iyi/kötü olarak nitelenmesi ve ahlakî neticeler doğurabilmesi için, eylemlerinin, bizzat insana ait olan yetilerden ve onun bilinçli tercihinden kaynaklanması gerekmektedir. Çünkü kaynağı belli olmayan, istem dışı yapılan ve kişinin aşamayacağı baskılar sebebiyle işlemek zorunda kaldığı fiilleri, ahlakî değerlendirmelerin konusu olamayacaktır.⁶⁴

İrade meselesi, Sünnî ekolün önemli temsilcilerinden olan Eş'arîliğin de önemsendiği konulardandır. Fakat ekolün kurucusu olan Eş'arî'nin kelimelerin metodunda, uzun dönem sahip olduğu ve sonradan terk ettiği i'tizalî anlayışa olan sert muhalefetinin etkileri görülmektedir. Teklifin muhatabı olan insanların, adil bir ortamda imtihan olmasının savunulması amacıyla Allah'ın fiillerinde sınırlamalar öngören Mu'tezile'nin tutumunun aksine, Allah'ın meşietinin tam olarak karşılık bulması için, insanın, seçmeye konu olan davranışları üzerindeki

⁶¹ Ebu Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammet Bağdâdî, (v. 429/1037), *el-Farq beyne'l-fırak*, thk. Muhammet Osman el-Haşin, (Mektebetü'l-İbn-i Sinâ: Kâhire,1910), 185,186.

⁶² Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-ğamse*, (nşr. Abdülkerim Osman), Mektebetü'l-Vehbe: Kahire, 1996, 344,345.

⁶³ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerh*, 133.

⁶⁴ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerh*, 778.

etkisini daraltmıştır.⁶⁵ İlahî iradeyi her şeyin ölçütü kabul eden Eş'arî, sistemleştirdiği kesp metoduyla, kulun davranışı üzerindeki etkisini, izahı zor bir şekilde soksa da, yine de kulun eyleminde sorumlu olmasını gerektirecek bir meylini kabul etmektedir.⁶⁶

Sünnî ekolün diğer önemli temsilcisi olan Mâtürîdilik, ne Mu'tezilenin yaptığı gibi, ahlakî hürriyet ve sorumluluk adına ilahî kudreti sınırlamayı doğru bulmakta, ne de Eş'arîliğin benimsediği gibi, ilahî kudret için kulun ahlakî hürriyet ve sorumluluğunu daraltmayı kabul etmektedir.⁶⁷ Onun, Allah'ın bütün fiillerini adalet ve hikmetle nitelemesinin etkisini, kulun iradesiyle ilgili yaklaşımında da görmekteyiz. Emir ve nehiylere muhatap olan kulun fiilinin olmadığını iddia etmek, bunu takdir eden Allah'ın hikmetsiz bir iş yaptığı anlamına geleceğinden, kulun fiilini cüzi iradesiyle kesp ettiğini, Allah'ında onun tercih ettiği fiili yarattığını söyleyerek bu konuda orta bir yol tutmaktadır.⁶⁸

Bütün kelimî ekollerin şekillenmesinde önemli bir etkiye sahip olan irade problemi, Kur'an penceresinden bakıldığında, insan olarak adlandırılan ve kendinden önce yaratılmış olan varlıklara benzemeyen bu farklı canlının da yaratılma sebebidir. Çünkü yeryüzünde halife olması için yaratılan insan, kendisinden önce yaratılan, Allah'a isyan etmeyip O'nun emirlerini yerine getirmekle vazifeli olan meleklerden (et-Tahrîm 66/6) farklı bir yapıya sahiptir. Meleklerin, kendilerinin halifelige daha layık olduklarını söylemelerine rağmen, (el-Bakara 2/30) insanlara verildiği halde meleklerle verilmeyen bir yeti sebebiyle, insanoğlu halifelik görevine layık görüldü. Bu yeti de, insana sunulan teklif emanetini yüklenmesini anlamlı kılacak olan iradedir.⁶⁹ Şüphesiz ki Melekler, insanlardan istenen tesbih ve takdis vazifelerini en güzel şekilde, usanmadan yerine getirmektedirler (el-Enbiyâ 21/20). Fakat onların tabiatlarının gereği olan bu fiiller, insanların zorlanmadan yaptıkları yeme, içme fiilleri mesabesindedir. Bu sebeple, Allah'ı tesbih ve takdis etme konularında seçme hakkı kendine bırakılan insanla, tabiatının gereği olan bu eylemleri yapan melekler arasındaki en önemli fark, insanın tercihlerinin icbârî değil ihtiyarî olmasıdır.⁷⁰ İnsana halifelik vazifesinin tevdi edilmesinde önemli bir konuma sahip olan bu özgür irade, insanın eylemlerinin sevap ve ceza gibi neticeleri hak etmesinin de temel sebebidir. İnsana ayırt edici bir nitelik olarak verilen bu irade ortadan kalktığında, insanın eylemleri ihtiyarî olma özelliğini yitirecektir.

İnsanlardan ve cinlerden kötü olanların, iyileri yoldan saptırmak için farklı yöntemlere başvurabileceklerine daha önce işaret ettik. İnsanların zihninde, özellikle cinlerden olan şeytanların, insanları saptırma gücü ve bu gücün sınırları

⁶⁵ Bk. Turhan, *Kelam ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri*, 104,105.

⁶⁶ Ebu'l-Hasen Eşarî (v. 324/941), *Kitâbu'l-lum'afi'r-reddi alâ ehli'z-zeyği ve'l-bid'a*, thk. Hamûde Ğurâbâ, (Mısır: Matbaatu Masir,1955), 96, 97.

⁶⁷ Bk. Turhan, *Kelam ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri*, 119,120.

⁶⁸ Bk. Ebû Mansur Muhammed Mâtürîdî, (v. 333h.), *Kitâbu't-tevhîd*, thk. Fethullah Huleyf, (İskenderiye: Dâru'l-Câmiâtü'l-Misriyye, ts.), 265-270.

⁶⁹ Bk. Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, (Kâhire: Dar'u Hicr, 1422h./2001m.), XIX, 196-198.

⁷⁰ Bk. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXV, 235.

hakkında, Kur'an'ın muhkem birçok âyetiyle çelişen bilgilerin varlığına şahitlik etmekteyiz. Bu durum, insanlar arasında cin ve şeytan hakkında dolaşan bilgilerle, Kur'an'ın konu hakkındaki âyetleri karşılaştırıldığında net bir şekilde görülecektir. Şeytan ve dostlarının, insanları saptırma imkânlarını ve kendilerine Allah tarafından verilen, "insan iradesine müdahale etme güçlerini" açıkladığımız bu bölümde, konunun sınırlarını görmek için göz önünde bulundurulması gereken âyetler Nahl suresinde geçmektedir: "Gerçek şu ki; şeytanın, inanan ve yalnız Rablerine tevekkül eden kimseler üzerinde bir hâkimiyeti yoktur. Şeytanın hâkimiyeti, sadece onu dost edinenler ve Allah'a ortak koşanlar üzerindedir" (en-Nahl 16/99-100).

Âyet, sağlam karakterli olup, yaratılış amacının gereğini yapan ve özgür iradesini sorumsuz kullanmak yerine, onu kendisine bahşeden Allah'a bilinçli bir şekilde teslim olan kişileri, şeytanın denetimine alamayacağını bildirmektedir. Bu âyetlere göre şeytan, şahsiyetsizleşen münafıkları, düşmanları olan şeytanı dost edinenleri ve hakikatlere kör davranarak Allah'a ortak koşan müşrikleri otoritesine boyun eğmek zorunda bırakır. Bu insanlar, zorla denetim altına alınmış kimseler değildir, aksine Allah'ın çizdiği yoldan çıkarak yanlış bir kılavuza ve onun insafına kendilerini teslim etmişlerdir. Bu yüzden başlarına gelen birçok sıkıntının asıl sebebi, insanların yanlış eylemleri veya ihmalkârlıklarıdır.⁷¹ Konunun işlendiği başka bir âyet şu şekildedir: "Allah, "İşte bu bana ulaştıran dosdoğru yoldur. Azgınlardan sana uyanlar dışında, kullarım üzerinde senin hiçbir hâkimiyetin yoktur" dedi"(el-Hicr 15/41-42).

Bu âyette, şeytanın insan üzerinde otorite/sulta kurma iddiası reddedilerek, kullardan sadece azmış olan kimselerin onun otoritesi altına gireceğine işaret edilmektedir. Bu durumun ise, asli olmayıp istisnâî bir süreç olduğu vurgulanmaktadır. Şeytanın insan iradesine zorla tahakküm kuramayacağı gerçeği, şeytanın dilinden ifade edilerek,⁷² insanın kendi tercih ve yönelimlerinin asıl belirleyici olduğu hatırlatılmaktadır. Şeytan, kendisine yüklenen ve onu suçlayan insanlara, asıl suçlunun kendileri olduğunu söylemektedir. Onun bu savunmasını reddetmeyen Kur'an'ın, onu haklı bulduğunu anlıyoruz.

O, sadece vesveseleri yoluyla yapmak istediklerini insana telkin eder. İnsanı yanlış yapmaya teşvik eden düşüncelerin bazısı, imtihan gereği kendisinde bulunan fücür kuvvesinden, bazısı da şeytanın onu tahrik ve teşvik etmesi sebebiyledir.⁷³ Fakat şeytan kaynaklı olan vesveselerle, kişinin kendi iç sesini ayırt etmesi mümkün değildir. Çünkü şeytan kaynaklı vesveseler insanlar tarafından fark edilseydi, insanlar bunlara itibar etmezlerdi. Bu durum da, insanın yeryüzündeki mücadelesinde şeytanın varlığını gerekli gören İlahî iradeye uygun

⁷¹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XIX, 194.

⁷² "İş bitirilince şeytan da diyecek ki: "Şüphesiz Allah size gerçek olanı söz verdi. Ben de size söz verdim ama yalancı çıktım. Zaten benim sizi zorlayacak bir gücüm yoktu. Ben sadece sizi çağırdım, siz de hemen bana geliverdiniz. O halde beni kınamayın, kendinizi kınayın. Artık ben sizi kurtaramam, siz de beni kurtaramazsınız. Şüphesiz ben, daha önce sizin, beni Allah'a ortak koşmanızı kabul etmemiştim. Şüphesiz, zalimlere elem dolu bir azap vardır." (el-İbrâhîm 14/22)

⁷³ Vahid Abdüsselam, *Vikâyetü'l-insan mine'l-cin ve's-şeytân* (Kahire: Mektebetu't-Tâbiîn, 1997), 136.

düşmez. Şeytan bu vesveselerini, insanın içinden veya dışardan, insana ait, insanın bizzat kendi düşünceleri gibi aktarır.⁷⁴ Şeytan karşısında insanın güçlü iradesinin varlığını özellikle vurgulayan Mu'tezile ekolü, şeytanın, insanın içine girmeden vesvese verdiğini savunurken, delil olarak A'raf Suresi'nin on yedinci âyetine dayanmaktadır.⁷⁵ Onlara göre, âyette kullanılan "an" harfi cerri uzaklık bildirir. Bu uzaklık anlamı, şeytanın insanı içerden değil de dışardan ikna yoluyla saptırma gayretine işaret eder.⁷⁶ Bu durum da, günahın asıl sebebinin şeytan olmadığını, imtihanın doğası gereği, günaha teşvik için uğraşan unsurlardan biri olduğu görüşünü desteklemektedir.

Allah'ın adaleti bağlamında tartışılan irade problemi, cinlerden olduğu için teklife muhatap olan İblis'in eylemleri açısından da izah edilmeyi gerektirmektedir. Şeytan ve taraftarlarının insan iradesini etkileme imkânını tartıştığımız bu çalışmada, insanı saptırmak için uğraşan İblis'in de eylemlerini kendi tercihiyle yaptığını görmekteyiz. O, Allah'ın emrine muhatap olmuş ve kendisinden istenilen secde emrini yerine getirmekten yüz çevirmiştir. Üstelik bu isyanına sebep olarak ileri sürdüğü gerekçe de, onun kapıldığı büyüklük duygusunun etkisinde kaldığına delildir.⁷⁷ Çünkü o, itaatine mâni olan duyguyu, yaratıldığı hammadde sebebiyle gerçekleştiğini iddia ettiği üstünlük olarak izah etmektedir (Bk. el-A'raf 7/12). İsyânını savunurken sığındığı bahane, tıpkı insanların günahlarına buldukları mazeretlere benzemektedir. İblis'e, bütün kötü insanlar ve cinler için kullanılabilir olan şeytan sıfatının bir isim olarak kullanılması (Bk. el-Enam 6/116), onun işlemiş olduğu günahının ardından benimsediği tutumla ilgilidir.⁷⁸ O, günahının ardından hiçbir pişmanlık emaresi göstermediği gibi, günahını savunarak, bu günahın sorumluluğunu, kendisine bu emri yönelten Allah'a isnat etmektedir (Bk. el-A'raf 7/16). Oysa nasların açık bir şekilde açıkladığı gibi, günahının sorumluluğunu yüklenmeyen ve günahından pişman olmayan kimseler, affı hak etmemişlerdir (Bk. En-Nisâ 4/17,18). İblis'in inatla arkasında durduğu günahının zikredildiği bölümde, Hz. Âdem ve Havva'nın ihlal ettikleri emirden sonra, kendilerini suçlamalarına ve yalvararak Allah'tan af dilemelerine dikkat çekilerek, kulun tövbesin de bulunması gereken şartlara işaret edilmiştir (Bk. el-A'raf 7/23). Bu sebeple, insanlardan veya cinlerden irade sahibi varlıklardan herhangi biri, naslarda tarifi yapılan tövbe şartlarını yerine getirdiğinde, Allah tarafından bağışlanacaktır. Netice olarak, ne şeytanlar ne de şeytanların saptırmak için iradelerini ele geçirmeye çalıştıkları insanlar, tümünden iradelerini kaybettikleri bir imtihan ortamındadırlar. Aksine, içinde buldukları imtihan ortamının gereği olarak çeşitli ayartıcı unsurlarla karşılaştıktan sonra, hür tercihleriyle, yapacakları fiillerini seçmektedirler.

⁷⁴ Bk. Muhammet Bakır el-Hucceci, *İblisî'l-Kur'anve'l-hadis*, (Beyrut: Daru'l-Mücteba, 1993), 38-39.

⁷⁵ "Sonra (pusu kurup) onlara önlerinden, arkalarından, sağlarından ve sollarından sokulacağım ve sen onların çoğunu şükreden (kimse)ler bulamayacaksın." (el-A'râf/17)

⁷⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XIV, 46.

⁷⁷ Kâdî Abdülcebbar, *Tenzîhu'l-Kur'ân'ani'l-metâin*, (Beyrut: Dâru'l-Nehdati'l-Hadîse, Ts.), 143-145.

⁷⁸ Vehîd Abdüsselâm Bâli, *Vikâyetü'l-insan mine'l-cinni ve's-şeytân*, (Kahire: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 123-125.

Bütün bu hakikatlere rağmen, şeytan, sanıldığı gibi insanların işlemiş olduğu bütün kötülüklerinin asıl sebebi olmayıp, insanın yaratılışının gereği olarak sahip olduğu fücür kutbunu harekete geçirmeye çalışan unsurlardan sadece biridir.⁷⁹ Çünkü yeryüzünün halifesi olarak yaratılan insan, henüz şeytanın düşmanlığını kazanmamışken, meleklerin itirazlarında ifade ettikleri gibi, kan dökme ve fesat çıkartma gibi iradî davranışların sahibi olarak nitelenmektedir (el-Bakara, 2/30). İnsanları, meleklerden farklı kılan bu özellik, bir zaaf gibi görünse de, üstesinden gelinerek istenilen davranışlar sergilendiğinde, insanı melekten üstün kılacak bir ayrıcalığa dönüşebilir.⁸⁰

Şeytan ve taraftarlarının, kullar açısından büyük bir düşman olduklarının defalarca hatırlatılması, şeytanın tuzaklarına karşı insanın çaresiz bir pozisyonda olduğunu düşündürülebilir. Oysa bu konuya büyük bir önem atfeden Kur'an, aynı zamanda, şeytanın kurduğu tuzakların, zayıf ve aşılması mümkün bir yapıda olduğunu ilan etmektedir.⁸¹ Kur'an'ın bu ilanı, insanın, şeytanın tuzaklarına maruz bırakılmasını, Allah'ın adaletiyle bağdaştırmakta zorlanan kimselere cevap niteliğindedir. Aslında şeytanın şahsında konu edilen günahlar, insanların yaratılışları itibarıyla sahip oldukları meyillerine işaretler. İnsanın bu açılardan kendini tanıması ve tedbirli hareket etmesi, bireysel ve toplumsal açıdan insanlığın faydasına olacaktır. Kur'an'a göre şeytanın tuzağının zayıf olmasının diğer bir sebebi de, günah ve kötülüğün insan için arızî, iyilik ve sevabın ise, insanın tabiatı itibarıyla aslî ve Allah destekli olmasıdır. Çünkü insanların tercihleri farklı olsa da, onların çoğunluğu inkârı tercih edecek olsa da (Yusuf 12/106), arkasında Allah'ın olduğu eylem ve bu eylemlerin sahipleri güçlü (el-Maide 5/56), bu eylemlerin karşısında olan kesim, bütün şatafatına rağmen zayıftır.⁸²

Sonuç

Bütün kelimî ekollerin şekillenmesinde önemli bir etkiye sahip olan irade problemi, insan olarak adlandırılan ve kendinden önce yaratılmış olan mahlukata benzemeyen bu farklı varlığın yaratılma sebebidir. İnsana halifelik vazifesinin tevdi edilmesinde önemli bir yere sahip olan bu özgür irade, insanın eylemlerinin sevap ve ceza gibi neticeleri hak etmesinin de temel nedenidir. İnsana ayırt edici bir nitelik olarak verilen irade ortadan kalktığında, insanın eylemleri ihtiyarî olma özelliğini yitirmektedir. Onun sahip olduğu bu önemli değere yönelik problemlerden biri de, görünen ve görünmeyen düşmanları tarafından, özgür tercihi ortadan kaldıracak olan saptırılma ve unutturulmaya maruz kalabileceğini bildiren naslardır. Nasların ifade ettiği bu zahiri anlamları olduğu gibi kabul eden kelim ve tefsir bilginlerinin varlığı, konunun Allah'ın adaletine ve kulların ceza veya mükâfatı hak etmelerinin dayanağı olan irade kaynaklı tercih ortamlarına uygun olacak şekilde anlaşılmasını zorunlu kılmaktadır. Bu naslarda geçen,

⁷⁹ Mâturidî, *Te'vilât-ü ehli's-sünne*, IV, 464,465.

⁸⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, II, 234-236.

⁸¹ Bk. "İman edenler, Allah yolunda savaşırlar. İnkâr edenler de tâğût yolunda savaşırlar. O halde siz şeytanın dostlarına karşı savaşın. Şüphesiz şeytanın hilesi zayıftır. (en-Nisâ 4/76).

⁸² Bk. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, X, 189.

saptırma ve unutturma gibi fiillerin olduğu gibi anlaşılması, Kalam kitaplarında önemli bir yer işgal eden "hidayet/dalalet" konusunun problemlerinden olan, "kulun fiillerindeki rolü" başlığıyla doğrudan ilgilidir. Bu sebeple, naslarda geçen bu ifadeler, bağlamları ve nüzul ortamları dikkate alınarak yorumlanmayı gerektirmektedir.

Kur'an'a göre, halifelğin gereği olan bütün güzel hasletlerle donatılmış insanın en büyük erdemi, farklı yolları tercih etme imkânına sahip olmasına rağmen, yaratılış hedeflerine uygun yolu seçme ve o yolda sebat etme mücadelesidir. Kur'an'ın bildirdiği gibi, insanın apaçık düşmanı olan şeytan ve taraftarlarının amacı da, insanın iyi ve güzel olana yönelme imkânını ortadan kaldırmak için onun iradesini ele geçirmektir. Kur'an'da saptırıcı unsurların genel adı olarak da kullanılan şeytan, iradesini ele geçirdiği insana her türlü kötülüğü yaptırmaya çalışacaktır. Fakat insan özgür iradesiyle kendisini şeytana teslim etmediği müddetçe, onun insanın iradesini ele geçirmesi mümkün değildir. Çünkü kişinin dahli olmadan, dışardan bir güç tarafından esir edilip bazı fiilleri işlemek zorunda bırakılması, iradeli bir varlık olmasının gereği olan sorumluluğu ortadan kaldıracaktır. Bu önemli hakikat, Allah'ın kullarına zerre kadar zulmetmeyeceği ilkesinin gereğidir. Zira kendisi istemediği halde iradesi her türlü tehlikeye maruz bırakılan bir insanın, yaptıklarından sorumlu olması Allah'ın adalet ilkesiyle de bağdaşmayacaktır.

Konu ile ilgili naslar, Kur'an'ın temel ilkelerine riayet edilerek bir bütünlük içinde değerlendirildiğinde, yeryüzünün halifesi olması için donanımlı bir şekilde yaratılan insanın üstesinden gelemeyeceği zor şartlara maruz bırakılmadığını ve karşılaştığı birçok ruhî ve bedenî problemin bizzat kendisinin bilinçli tercihlerinden kaynaklandığı görülmektedir. Bu sebeple, naslardan hareketle veya insanlar arasında yaygın olarak anlatılan ve kişileri iradesizleştirdiği iddia edilen cin ve şeytan kaynaklı hadiseler, kulu kul yapan en önemli değer olan iradenin tümünden çekilip alınmayacağı esasına matuf olarak yorumlanmalıdır. Kur'an'ın en önemli başlıklarından olan, Allah dışındaki her türlü varlığa kulluğun terkedilip yalnız Allah'a kulluk yapılmasını emreden nasların önemli hedeflerinden biri de, iradenin doğru kullanılması ve bu iradenin, dünyadaki vazifesinin sonuna kadar kişi de mevcudiyetinin korunmasıdır. Bu amaçla hareket eden Kur'an, toplum içinde inanç ve erdem bakımından sağlıklı bireylerin sayısını çoğaltmaya ve onları, farklı yönlerden yaklaşarak iradelerini zaafa uğratacak telkinlerden korumaya çalışmaktadır.

Kaynakça

Altıntaş, Ramazan. *Kur'an'da Hidâyet ve Dalalet*. İstanbul: Pınar Yayınları, 1995.

Bağdâdî, Ebu Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammet et- Temîmî(v. 429/1037). *Usûlu'd-dîn*. thk. Ahmed Şemsüddin. Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1423/2002.

Bağdâdî, Ebu Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammet et- Temîmî. *el-Farkbeyne'l-firak*. thk. Muhammet Osman el-Haşin. Mektebetü'lbn-i Sinâ: Kâhire,1910.

- Bâkılânî, Kâdî Ebû Bekir (v. 403/1013). *Temhîdu'l-evâil fi telhîsu'd-delâil*. İmâdüddîn Ahmed Haydar. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübü's-Sekâfiyye, 1407/1987.
- Bâlî, Vehîd Abdüsselâm. *Vikâyetü'l-insan mine'l-cinnive's-şeytân*. Kahire: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye. 1997.
- Buharî, Muhammed b. İsmail (v. 256h./870m.). *el-Camiu'l-müsnedi's-sahihi'l-muhtasarumin umûri Rasulillahi (s. a.v.) ve sunenihi ve eyyâmihî (Sahihu Buhari)*. thk. Muhammed Zuheyr b. Nasir. Riyad: DaruTûgu'n-Necat, 1422h. I-IX.
- Cengiz, Yunus. *Mu'tezile'de Eylem Teorisi*. İstanbul: Düşün Yayınları, 2012.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed. *Kitabu't-ta'rîfât*. Beyrut: Mektebet'ü Lübnan, 1985.
- Düzgün, Şaban Ali. *Çağdaş Dünyada Din ve Dindarlar*. Ankara: Otto Yayınları. 2017.
- Düzgün, Şaban Ali. "Dinsel ve Mitolojik Yönleriyle Cin ve Şeytan Algımız". *Kelam Araştırmaları Dergisi* 10:2 (2012): .11-30.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail (v.324). *Ma-kâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-müşâllîn*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Kahire: Mektebet'ü Nehdati'l-Mısriyye, 1950.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail. *Kitâbu'l-lum'afi'r-reddi alâehli'z-zeyğive'l-bid'a*. thk. Hamûde Ğurâbâ. Mısır: Matbaatu Masir, 1955.
- Hucceti, Muhammed Bakır. *İblîsfi'l-Ķur'anve'l-hadîs*. Beyrut: Daru'l-Mücteba, 1993.
- İbn Hazm, Ali b. Ahmed (v. 456h.). *el-Faşfi'l-milel ve'l-ahvâi ve'n-nihâl*. thk. Muhammed İ. Nasr, Abdurrahman Umeyre, I-V. Beyrut: Dâru'l-Cil, ts.
- İbn Cevzî, Cemalettin Ebi'l-Fereç Abdurrahman. *Telbis-ü İblîs*. Beyrut: Daru'l-Fikr, 2001.
- İbn Cevzî, Cemalettin Ebi'l-Fereç Abdurrahman. *Keydü's-şeytân*. thk. Ebi'l-Esbal ez-Züheyri. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1999.
- İbrâhîm Kemal Edhem. *el-'Alâkabeyne'l-cin ve'l-ins*. Beyrut: Dar Beyrut, 1993.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânu'l-'Arab*. thk. Abdullah Ali el-Kebir, Muhammed Ahmed Hasebullah, Haşim Muhammed eş-Şazeli. Kahire: Dâru'l-Maarif, ts.
- İsfehânî, Ebu'l-Kasım Hüseyin Ragıp (v. 502h.). *el-Müfredât fi ğaribi'l-Ķur'an*. thk. Muhammed Seyyid Kiyani. Kahire: Matbaatü'l-Halebi, 1961.
- Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *Şerhu'l-usûli'l-ħamse*. nşr. Abdülkerim Osman. 3.Baskı. Kahire: Mektebetü'l -Vehbe, 1996.
- Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *el-Muhtasar fi usûli'd-dîn*". Rasâilu'l-adlve't-tevhîd. thk. M. Ammara. Mısır: Dâru'l-hilal, 1971.

- Ebü'l-Hasen Kâdi'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *Tenzîhu'l-Şur'ân 'ani'l-metâîn*. Beyrut: Dâru'l-Nehdati'l-Hadîse. Ts.
- Kurtûbî, Ebû Abdullah Muhammed (v. 671h.). *el-Câmi li- 'ahkâmi'l-Kur'an*. I-XXIV. *thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî*. Kâhire: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Mağnisâvî. Ebu'l-Muntehâ Ahmed b. Muhammed Hanefî. *Şerh'ul-fikh'ul-ekber*. Haydarabât: Meclis Dâirati'l-Meârifî'n-Nizâmiyye, 1815.
- Mâturidî, Ebu Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmut, (v. 333h./944m.). *Te'vilât-ü ehli's-sünne*. thk. Fâtıma Yusuf el-Haymî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004.
- Mâturidî, Ebu Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmut. *Kitâbu't-tevhîd*. thk. Fethullah Huleyf. Dâru'l-Câmiâtü'l-Mısriyye: İskenderiye. ts.
- Müslim, İbn Haccac Ebu'l-Hasan el-Kuşeyri (v. 261h./875m.). *el-Musnedu's-sahîhi'l-muhtaşaru binakli'l-'adli'ani'l-'adli ilâ Rasulillâh (Sahihhu Müslim)*. thk. Muhammed Fuad Abdulkaki. Beyrut: Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, ts.
- Nesefî, Ebû'l-Mu'în Meymun b. Muhammed b. Mekhul. *Bahru'l-kelem fi 'akâidi ehli'l-İslâm*. thk. Veliyyüddîn M. Salih. Dimeşk: Mektebetü Dâri'l-Ferfur, 1421/2000.
- Osman, Abdulkerim. *Nazariyyetu't-teklîf: Ârâi'l-Kâdi Abdulcebbâri'l-kelemiyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- Öztürk, Mustafa. "İblis'in Trajik Hikâyesi--Allah, Şeytan, İnsan ve Kötülüğe Dair--". *Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2005): 39-65.
- Ömer Süleyman el-Eşkar. *Âlemu'l-cin ve' ş-şeytân*. El Kuveyt: Mektebu'l-Felah. 1984.
- Râzî, Ebu Abdullah Muhammed Fahreddin (v. 606h./1210m.). *Mefâtihu'l-gayb (et-Tefsîru'l-kebîr)*. Beyrut: Dâru'l-fikr. 1981.
- Taberî, Muhammed b. Cerir. *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'an*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Kâhire: Daru Hicr, 1422h./2001m.
- Turhan, Kasım. *Kelam ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı. 2003.
- Vehid Abdüsselam. *Vikâyetü'l-insan mine'l-cin ve' ş-şeytân*. Kahire: Mektebetü't-Tâbiin, 1997.
- Yılmaz, Ali. "Arap Edebiyatında Şeytânlı (Cinli) Şairler". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2002): 261-268.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Mahmud (v. 538h./1143m.). *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmiu't-tenzîl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-Arabiyye, 1407h.